

FRITZ PLASSER–PETER A. ULRAM

Demokratikus konszolidáció: Kelet-Közép-Európában*

Politikai bizalom és rendszertámogatottság

„A történelem folyamán csak igen kevés ország
volt képes első próbálkozásra meghonosítani
a demokráciát”

Schmitter (1994: 72)

A DEMOKRATIKUS KONSZOLIDÁCIÓ KRITIKUS TÉNYEZŐI

Öt évvel a rendszerváltások után az új kelet-európai demokráciák paradox helyzetben vannak: egyfelől a piacgazdaságra való áttérés egyre sikeresebb és a reformországok gazdasági versenyképessége egyértelműen javul, másfelől lényegesen nagyobb ambivalencia mutatkozik a politikai és intézményi átalakulási folyamatok első megítélésében. A legutóbbi lengyel, magyar, ukrán és belorusz parlamenti választások nyomán a volt kommunista pártok képviselői és a régi rendszer vezető személyiségei visszakerültek kormánypozíciókba. Az oroszországi parlamenti választásokon a reformerek egyértelmű vereséget szenvedtek, a nemzeti–populista mozgalmak azonban váratlanul jó eredményeket értek el. A Szlovák Köztársaságban a belső politikai zavarok komoly kormányválságot idéztek elő, ami szükségessé tette a parlamenti választások előrehozását. Egyedül a Cseh Köztársaság jelenlegi kormánya élvezi a népesség nagy részének stabil, többségi támogatását.

* Előadás az IPSA 16. világkongresszusán

A kelet-európai demokratizációs folyamatok egyenes vonalú, töretlen fejlődéséhez fűzött naiv reményeket csakhamar eloszlatták a váratlanul támadt hatalmi ürök, az új bizonytalanságok és a reformországokon belül és egymás között felerősödött feszültségek. A másik oldalon pedig ott voltak a reális és beigazolódtatott feltevések, melyek a kelet-európai változások „paradox” logikáján alapultak: „Ezekben az országokban az átmenet (meglepően) gyors, erőszakmentes és egyértelmű volt, de a konszolidációs folyamatok hosszadalmasnak, gyötrelmesnek és következetlennek ígérkeznek, azaz a legtöbb (de nem az összes) dél-európai és latin-amerikai rendszerváltáshoz viszonyítva, több gondot fog okozni a demokrácia »megfelelő« fajtájának kiválasztása és rögzítése” (Schmitter–Terry 1994: 53). A váratlan reakciók, a jelentős érzelmi változások, a növekvő társadalmi elégedetlenség és a stratégiai kompetencia hiánya az új, demokratikusan legitimált elitben, valamint az intézményi deficitnek és működési hiányosságok beárnyékolják az új demokráciáknak a konszolidáció és stabilizáció irányába tett lépéseit. A különböző módszerek, trendek és az országokként jellemző változatok szintén megnehezítik az elméleti vitát.

A globális demokratizációs hullámmal a háttérben (Diamond–Plattner 1993; Huntington 1991) az általános demokratizáció-elmélet kidolgozására tett kísérletek nem túlságosan biztatóak. Önmagában sem a rendszerre és a modernizációs folyamatokra összpontosító elméletek, sem pedig a strukturális és akcionista elméleti megfontolások nem eredményeznek használható modellt, amely kellő pontossággal fel tudná mérni és tükrözni a befolyásoló tényezők sokaságát (Merkel 1994). Noha a konkrét vita igen ellentmondásos, perspektivikus egyetértés jött létre a tekintetben, hogy a demokratikus stabilizáció jövőjét a „kritikus tényezők” egy nagy csoportja pozitívan és negatívan egyaránt befolyásolhatja; az egyes történelmi, kulturális, politikai és gazdasági tényezők súlyát még korántsem sikerült egyértelműen meghatározni (Tetzlaff 1993: 92).

Hozzászólásunk, amely elsősorban a központi intézmények iránti politikai bizalommal és a rendszer-támogatottsággal foglalkozik, a „második átmenet” problémáinak megmagyarázására történt négy kiválasztott kísérletre (Mainwaring–O’Donnell–Valenzuela 1992), valamint a kelet-európai posztkommunista demokráciák „belső átmene-tére” (Olson 1993) helyezi a hangsúlyt. A Cseh Köztársaságban, a Szlovák Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban elvégzett összehasonlító felmérések tapasztalati diakronikus adataira, valamint az Orosz Köztársaságban és Kelet-Németországban végzett felmérések kiegészítő adataira támaszkodva vizsgálja ezeknek a „kritikus” tényezőknek feltételezhető hatását a demokratizációs folyamatokra.¹ A posztautoritárius és posztkommunista társadalmak rendszerváltásánál felmerülő problémák összehasonlító elemzéséhez (Diamond–Plattner 1993; Diamond–Linz–Lipset 1990; Highley–Gunther 1992; Mainwaring–O’Donnell–Valenzuela 1992; Merkel 1994; Miller–Reisinger–Hesli 1993; Offe 1994; Plasser–Ulam 1993*b, c, d*; Volten

1992; Weidenfeld 1993) alaposan át kell gondolnunk az új demokráciák konszolidációjának következő négy aspektusát:

1. A „*gazdasági teljesítmény*” megközelítés. Almond és Verba a „polgári kultúrákról” írott klasszikus tanulmányukban már kiemelték a gazdasági fejlődés nagy szerepét a posztautoritárius országok stabilizációjában és konszolidációjában. A hatékonyság és az anyagi termelékenység erősítik a demokratikus rendszer legitimitását, míg a teljesületlen gazdasági elvárások gyöngítik és megkérdőjelezzik a rendszer legitimitásának amúgy is törekeny alapjait.

2. Az „*intézményes elit*ek” megközelítés. Az új demokráciák konszolidációs esélyeinek szempontjából kulcskérdés, hogy az „új vagy megváltozott rendszert ez az egységes, vagy megegyezés útján egyesült elit fogja-e működtetni ezekben az országokban” (Highley–Gunter 1992: 344). Az „intézményes elitek” megközelítés a politikai elitek hatékonyságban és válaszkészségben megnyilvánuló „konszenzus-építő” képességét, valamint a politikai rendszerek képviselői és központi intézményei iránti bizalmat vizsgálja.

3. Az „*integráció-aggregáció*” megközelítés. Elsősorban a demokratikus rendszerek szociális integrációs törekvéseivel foglalkozik. A működő közvetítő integrációs és aggregációs szerkezetek (pl. politikai pártok, szakszervezetek, munkaadói és munkavállalói képviselők) bizonyos minimuma nélkül az új demokratikus rendszereknek jelentős legitimációs problémákkal kell szembenézniük. A populista politikusok előtt ilyenkor lehetőség nyílik arra, hogy üzeneteikkel és nyílt kritikizmusukkal behatoljanak a „közvetítési vákuumba” (Plasser–Ullram 1993), hogy stratégiaileg céljaik érdekében kihasználják a reprezentációban mutatkozó hiányosságokat.

4. A „*politikai kultúra*” megközelítés. Többek között az autoritárius attitűdök és az újabban formálódó demokratikus útkeresések (a pluralisztikus tolerancia és a „játékszabályok” betartása) között fennálló feszültségeket vizsgálja. A posztautoritárius és posztkommunista országok konszolidációjának fő feltétele a „hiteles demokratikus intézmények és a demokratikus politikai kultúra egyidejű kialakulása” (Di Palma 1990: 138). Az alapvető demokratikus attitűdök elterjedése a társadalomban nagymértékben függ a politikai szocializációtól és a konkrét, múltbeli tapasztalatoktól – azaz az „ancien régime”-ek hagyatékától –, csakhogy, mint a naponkénti tanulási folyamatoktól, melyeket számottevően befolyásol az elit teljesítménye, valamint a tömegtájékoztató útján terjesztett értelmezések és identifikációk.

Annak a hosszú távú összehasonlító kutatási projektnek a részeként (Gerlich–Plasser–Ullram 1992; Plasser–Ullram 1993), amely a kelet-közép-európai új demokráciák konszolidációjának dinamizmusait vizsgálja, időszakos felméréseket végeztünk ezekben az országokban 1990 óta. Ezek a felmérések megmutatják a) az időközben bekövetkezett változásokat, b) az országokra jellemző mintákat és trendeket, és c) lehetővé teszik az elméleti modellre vonatkozó feltevések tapasztalati értékelését. Az adatok elegendő anyaggal szolgálnak a

„gazdasági teljesítmény” megközelítés értékeléséhez, a többi területen azonban igen kevés a tájékoztató értékű mutató, így ezeken a területeken egyelőre csak bizonytalan következtetéseket vonhatunk le.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGI ORIENTÁCIÓK

Kelet-Közép-Európa új demokráciái ipari országok, de korántsem gazdagok. Ha az egy főre jutó nemzeti összterméket vesszük mutatóként a napi átváltási árfolyamon, a lengyel és a szlovák adatok hozzávetőleg alig egytizedét teszik ki az amerikai, német vagy osztrák értékeknek, a cseh és a magyar adatok pedig némileg többet mutatnak. A napi átváltási árfolyamon történő összehasonlítások azonban gyakorta alulbecsülik a kiterjedt feketepiacokkal és szürke gazdasági szektorral rendelkező országok gazdasági helyzetét. Ha az egy főre jutó GDP-t a valós vásárlóerőre számítjuk, akkor a cseh számadatok az osztrák értékek egyharmadát, az amerikaiaknak pedig egynegyedét mutatják; Csehországot Magyarország és Szlovákia követi, míg a lengyel számadatok elérik a megfelelő osztrák adatok egynegyedét, az amerikaiaknak pedig egyötödét.²

Az előző rendszertől örökölt kétségbeejtő gazdasági helyzet, a KGST gazdasági feloszlásának következményei, különösen pedig az egykori Szovjetunióval folytatott keleti kereskedelem összeomlása, valamint a piacgazdaságra való áttérés nyomán mindegyik kelet-közép-európai országban komoly válságtünetek figyelhetők meg. Eleinte Lengyelországban, majd hamarosan Magyarországon és Csehszlovákiában is a nemzeti termék és a reáljövödelmek erősen csökkentek, az inflációs ráta pedig drasztikusan megemelkedett. Az itt élő emberek hirtelen szembe találták magukat a munkanélküliséggel is, ami addig ismeretlen jelenség volt számukra, ugyanakkor a társadalombiztosítási rendszer ezekben az országokban fölkészületlen volt és pénzügyi forrásai sem voltak ahhoz, hogy megbirkózzon ezekkel az új nehézségekkel. Mivel a gazdasági átalakulás első lépései egybeestek egy globális gazdasági recesszióval, a keletre való tőkeáramlás és a kelet-közép-európai áruk és (legális) munkaerő exportja szintén csökkent. Másrésztől viszont a gazdasági reformok határfoka egyre javult. Elsőként Lengyelországot érték el a megpróbáltatások, de éppen ezért juthat túl elsőként a nehézségeken, amit 1993-ban és 1994-ben a GDP jelentős növekedése bizonyít. Ezután Csehország és Magyarország következnek, ahol 1994-re némi GDP-növekedéssel számoltak. Szlovákia az egyetlen olyan ország, amelynek még mindig zsugorodik a gazdasága. Ennek ellenére az inflációs és a munkanélküliségi ráta igen magas a térség legtöbb országában, míg a reálbérek általánosságban véve lényegesen alacsonyabbak, mint a nyugati átlag.

1. táblázat

Gazdasági mutatók – Kelet-Közép Európa (1989–1994)

változás százalékban	1989	1990	1991	1992	1993 becslés	1994 becslés
LENGYELORSZÁG						
GDP	+0,2	-11,6	-7,6	+1,0	+4,0	+4,0
reálbérek**	+12	-17	0	-4	0	
fogyasztói árak	+251	+586	+70	+43	+37	+30
munkanélküliség ^o		6,1	11,9	13,6	15	18
MAGYARORSZÁG						
GDP	-0,2	-3,3	-11,9	-5,0	-2,0	+2,0
reálbérek***	+1	-5	-7	-1	-4	
fogyasztói árak	+17	+29	+35	+23	+23	+25
munkanélküliség ^o		1,6	7,5	12,3	13	13
SZLOVÁKIA						
GDP			-16,4	-7,0	-4,1	-1,5
reálbérek*	+1	-6	-25	+14	-2	
fogyasztói árak	+1	+11	+61	+10	+23	+18
munkanélküliség ^o						
CSEHORSZÁG						
GDP	+1,5	-2,0	-14,0	-7,1	-0,5	+2,0
reálbérek*	+1	-5	-24	+10	+5	
fogyasztói árak	+1	+10	+57	+11	+22	+11
munkanélküliség ^o		0,6	4,1	2,5	4	10

* Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül (Csehország, Szlovákia)

** Átlagos havi bérek

*** Több mint 50 főt foglalkoztató vállalkozások, nettó jövedelem a termelői szektorban

^o Munkanélküliség: nem változás, hanem százalékarány az adott évben

1993-ban a kelet-közép-európai lakosok többsége pesszimistán ítélte meg hazája általános gazdasági helyzetét, ennek ellenére a pontszámok az egy évvel azelőttinél valamivel magasabbnak bizonyultak. Különösen Magyarországon és Szlovákiában vannak kevesen, akik hajlandók lennének elismerni bármiféle javulást a gazdasági helyzetben, míg Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban a pozitív értékelés jelei érezhetőek.

Magyarországon és Lengyelországban mind a mai napig a legtöbb ember úgy ítéli meg, hogy rendszeres jövedelmük nem elegendő a megélhetésükhöz,³ és családjuk gazdasági helyzetét a nem kielégítő kategóriába sorolják. Az általános vélemény az, hogy az anyagi helyzetük romlott a régi rendszerbelihez képest – egyedül a Cseh Köztársaságban érzékeli a népesség fele anyagi helyzetének javulását vagy legalábbis stabilizációját a népesség fele. A gazdasági helyzetről

kialakított vélemény egyértelműen hatással van az új politikai rendszer teljesítményének az értékelésére. Minden országra nézve igaz, hogy akik csak a gazdasági visszaesést, az infláció további drasztikus növekedését és bevételeik csökkenését látják, azok nincsenek megelégedve a politikai rendszerrel, ezzel szemben az optimista vagy legalábbis semleges („a régióban minden maradni fog”) szemlélet képviselői hajlamosabbak pozitívan megítélni az új rendszert.⁴

2. táblázat

Az általános gazdasági és munkaügyi helyzet értékelése – Kelet-Közép-Európa

százalékban kifejezve	Magyarország		Lengyelország		Szlovákia		Csehország	
	1992	1993	1992	1993	1992	1993	1992	1993
<i>Az idei év gazdasági helyzete...</i>								
– valamivel/sokkal jobb, mint 12 hónappal ezelőtt	11	8	8	16	9	5	19	24
– hozzávetőleg azonos	12	18	10	19	11	14	18	21
– valamivel rosszabb	35	35	26	27	35	45	35	34
– sokkal rosszabb, mint 12 hónappal ezelőtt	39	35	52	32	36	29	21	16
<i>A munkanélküliség a következő 12 hónapban várhatóan...</i>								
– lényegesen/vamimivel kisebb lesz, mint idén	0	7	4	7	6	5	4	6
– hozzávetőleg azonos	3	13	6	9	5	11	11	15
– valamivel nagyobb	32	46	34	39	38	47	46	49
– sokkal nagyobb lesz, mint idén	59	28	49	38	42	26	34	21
<i>Tavaly az infláció...</i>								
– a várakozásoknak megfelelő		10		10		10		15
– a várakozásoknál magasabb		25		22		25		32
– a várakozásoknál sokkal magasabb volt		64		67		66		53

Forrás: Fessel+GfK, Gazdasági felmérések Kelet-Közép Európában (1992, 1993)

Habár a jelenlegi gazdasági rendszer működését határozott kritikával illetik, és az elmúlt gazdasági rendszer iránt a „nosztalgia” bizonyos elemei figyelhetők meg (Rose–Haerpfer 1993; Plasser–Ulam 1993b) – mivel a legtöbben „kevésel rendelkeztek, de ez a kevés biztosnak látszott” –, valójában senki sem kívánja a visszatérést a régi tervgazdálkodásra. Minden kelet-közép-európai országra jellemző, hogy a túlnyomó többség üdvözli az általános gazdasági reformfolyamatokat, és még Oroszországban is népszerű a privatizációs program – még ha némileg kevésbé is, mint másutt.⁵

A jövő horizontját tehát reménysugarak teszik láthatóvá. A Szlovák és különösképp a Cseh Köztársaságban a szubjektív gazdasági helyzet javulása várható a következő öt éven belül, míg Lengyelországban és Magyarországon egyre kisebb azoknak a száma, akik még mindig tartanak a jövedelmek csökkenésétől. A viszonylagos fejlődés azonban nem egyenlő az elégedettséggel, különösen Lengyelországban és Magyarországon nem, ahol csak igen kevesen hisznek abban, hogy a kielégítő életszínvonal elérhető lesz a közeljövőben. Továbbá, az életszínvonal értékelése nem csupán „objektív feltételeket” tükröz, hanem befolyásolja a „fokozott elvárások szubjektív tényezői” is. Érdeemes megjegyeznünk, hogy míg az elmúlt néhány évben a jó minőségű fogyasztási cikkekkel (és ezek birtoklásával) való elégedettség szintje hanyatlott egész Kelet-Közép-Európában, az egyes háztartásokban éppen ezeknek a javaknak a köre bővült lényegesen, ráadásul a régi termékek helyét gyakorta új, nyugati gyártmányúak vették át.⁶ Nyilvánvaló, hogy az emberek egyre inkább hajlamosak szubjektív helyzetüket a „tőszomszédságban lévő” nyugat-európai átlaghoz és/vagy az új piacgazdaságban hozzáférhető termékek mennyiségéhez és minőségéhez mérni.

A politikai színtéren a gazdasági reformok és a piacgazdaság alapvető támogatása egybeeshet, és gyakorta – amint azt magyar- és lengyelországi választási eredmények is bizonyítják – egybe is esik a reformok gyakorlatának határozott bírálataival (szociális nehézségek, gazdasági botrányok stb.). A kelet-közép-európaiak csak egészen kivételes esetekben támogatják a (szinte) teljesen liberalizált gazdasági rendszert. Mind a négy ország lakosságának a többsége az olyan rendszert részesíti előnyben, amelyben az állam a nagy érdekvédelmi csoportokkal (szakszervezetek, munkaadói szervezetek) együttműködve hozza meg a fontos gazdasági döntéseket, azaz egyfajta szociális partnerség, avagy neokorporativizmus keretei között, hasonlóan az Ausztriában és Svédországban működő modellhez. Csak egy nem számottevő kisebbség támogatja – leginkább a Cseh Köztársaságban – a szabad gazdaságot, amikor is a kormányzati beavatkozás minimális, az állam alapvetően csak a gazdasági tevékenységek keretfeltételeit határozza meg, például az adótörvényeket és a verseny körülményeit. Egy másik, hasonlóan kis csoport – leginkább Szlovákiában és Lengyelországban – az állami tervgazdálkodást támogatja.

3. táblázat

Állam és gazdaság Kelet-Közép-Európában (1993)

előnyben részesíti százalékban	Lengyelország	Magyarország	Szlovákia	Csehország
– minimális állami beavatkozás	13	19	18	22
– neokorporativiz- mus	56	55	50	57
– állami tervgazdál- kodás	27	20	30	19
– nem válaszolt	4	6	2	2

Ezeknek az állam és gazdaság közötti szociális partnerségi és neokorporativista kapcsolatoknak egy sor szerkezeti, intézményi és politikai-kulturális előfeltételre kell épülniük. Az új kelet-közép-európai demokráciákban azonban ezek nem eleve adóttak, és nem is hozhatók azonnal létre. Néhány ilyen előfeltételt külön is meg kell említenünk: a tagságukat és döntésképeségüket tekintve erős érdekvédelmi csoportok, amelyek széles körű, törvényes támogatást élveznek: jól működő kormányservek; nagyfokú nemzeti autonómia a gazdasági döntéshozásban; és pragmatikus és konszenzusképes stílus a politikaformálásban és az érdekképviseletben.⁷

BIZALOM AZ URALKODÓ ELIT ÉS A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK IRÁNT

Az új kelet-európai demokráciákban az intézmények iránti bizalom más-más képet mutat a különböző országokban. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban és Magyarországon a köztársasági elnök élvezi a legnagyobb bizalmat. Ezekben a parlamentáris rendszerekben a köztársasági elnöknek a mindennapi politikai élet felett álló, államfői pozíciója egyértelműen erősíti a népszerűségüket. Ők a politikai morál védelmezői, akik elősegítik a konszenzust és az egyensúlyt, őrködnek az alkotmányos szabályok szigorú betartása felett. Merőben más a helyzet azokban az országokban, ahol a köztársasági elnök végrehajtó hatalmat is gyakorol és maga is alakítja, vagy legalábbis erősen befolyásolja a kormánypolitikát. Lengyelországban, ahol az elnök erős befolyással és vétőjoggal rendelkezik, valamint az Orosz Köztársaságban, ahol az alkotmány széles körű végrehajtó és irányító hatalmat biztosít az elnöknek, mind Walesa, mind pedig Jelcin komoly bizalomhiányban szenved. Minkét országban hiányzik egy olyan személyiség, aki autentikusan képviselné a politikai morált, aki fölötté állna a politikai versengéseknek és betöltené „a karizmatikus elnök alkotmányozó” szerepét (Offe 1994).

Az intézményi bizalomhiány különösen érzékelhető a mai Oroszországban. Kivéve a hadsereget, amelynek az a szerepe, hogy biztossítsa a nemzeti egységet, a politikai rendszer összes központi intézményének állandó bizalmatlansággal és szkepticizmussal kell szembenéznie. Különösen aggasztó, hogy nemcsak a kormányban és a bíróságokban nem bíznak az emberek, hanem kifejezetten bizalmatlanok az újonnan választott parlamenttel szemben is. Lengyelországban is, a rendőrség és a hadsereg egyértelműen gyarapította az iránta való bizalmat, ezzel szemben a politikai elit elveszítette. A hagyományos intézmények iránt, amilyen az egyház vagy a bíróságok, nagyobb a bizalom, mint a demokratikusan megválasztott parlament vagy az éppen hatalmon levő kormány iránt. Hasonló a helyzet Magyarországon és a Szlovák Köztársaságban is, ha eltekintünk attól, hogy ezekben az országokban a köztársasági elnökök kielégítő bizalmat élveznek. De még ebben a két országban is a hadsereg és az egyházak több bizalmat kapnak, mint a kormány vagy a parlament. Kelet-Németországban is sűrűsödnek a politikai horizonton a bizalomhiány jelei, az intézményekbe vetett bizalom itt lényegesen alacsonyabb, mint Nyugat-Németországban.

4. táblázat

Az intézményekbe vetett bizalom Kelet-Európában (1994)

Az ötötől hétig adott válaszok százalékaránya egy hétfokú skálán:
1 (teljes bizalomhiány) – 7 (erős bizalom)

	Kelet-Németország	Cseh Köztársaság	Szlovák Köztársaság	Magyarország	Lengyelország	Orosz Köztársaság
köztársasági elnök	--	68	61	65	19	24
hadsereg	39	39	47	44	59	50
rendőrség	36	36	31	45	41	21
bíróságok	36	40	33	46	34	25
önkormányzatok	22	27	26	33	24	18
kormány	25	56	31	21	25	19
parlament	26	32	22	23	24	12
egyházak	24	28	45	39	36	*
médiумok	20	43	38	30	34	30
régi szakszervezetek	--	11	12	14	12	--
új, demokratikus szakszervezetek	41	20	22	23	14	14
politikai pártok	18	24	16	11	8	14

Források:

Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer, 1994;
Gluchowski/Zelle for East-Germany 1993; GfK-Moscow, Social-Political Survey 1994.

Merőben más az intézmények iránti bizalom jellege a Cseh Köztársaságban. Itt bizalmat élvez mind az elnök, mind pedig a kormány. A médiumok és a bíróságok sokkal megbízhatóbbnak mutatkoznak, mint a hadsereg vagy az egyházak. Ennek ellenére a parlamentbe vetett bizalom viszonylag alacsony, bár magasabb mint a többi kelet-közép-európai országban.

Mélyebb belátást enged az intézményekbe vetett bizalom trendelemzése (Plasser–Ullram 1994a), amely eltérő fejlődési szabályszerűségeket mutat a különböző országokban. Magyarországon gyakorlatilag minden intézmény jelentős bizalomvesztésen ment keresztül 1989 és 1992 között; ez a folyamat mostanra visszafordulni látszik az olyan állami intézmények vonatkozásában, amilyen a bíróságok, a rendőrség és a fegyveres erők. Másrészről a negatív irányú tendencia tovább él az egyházak és a médiumok tekintetében, mint ahogy a parlament és a politikai pártok is még mindig igen kevés bizalmat élveznek. Hasonló a helyzet a szakszervezetek esetében, ahol az új, demokratikus szakszervezetek bizalmat szereztek, míg a régi (a kommunista párthoz közel álló) szakszervezetek elveszítették azt.

Lengyelországban a legtöbb állami intézmény megerősítette pozícióját; a parlamentbe vetett bizalom erősödött az 1993-as választásokat követően, de még mindig meglehetősen alacsony szinten áll, csakúgy, mint a kormány iránti bizalom. Folyamatosan csökken a polgárok bizalma mind a katolikus egyház, mind pedig a Szolidaritás szakszervezet iránt. A rendőrségről és a fegyveres erőkről a régi rendszerben és a rögtönítélő bírásokban betöltött szerepük miatt egykor kialakult negatív kép helyét egy „semlegesebb” védelmi és jogérvényesítő funkció elismerése foglalja el. Azok az intézmények, amelyek eredetileg támogatták a demokratikus változásokat (pl. az egyház és a Szolidaritás), nyilvánvalóan elhasználták ezt a bizalmi tőkét. Ugyanez vonatkozik Walesa elnökre is. A kelet-közép-európai új demokráciákban ő az egyetlen köztársasági elnök, akinek negatív a bizalmi mutatója és alig haladja meg a politikai pártokét vagy a szakszervezetekét.

Szlovákia két fejlődési fokozaton ment keresztül. Az autonóm államiség első eredménye a „saját”, nemzetállami intézmények iránti bizalom megerősödése volt (1992 végén), mindenekelőtt az állami intézmények, valamint a kormány vonatkozásában. Ez a pozitív tendencia azonban nem volt hosszú életű. Különösen a kormány veszítette el hamar a bizalmat; a parlament, a politikai pártok és a szakszervezetek presztízsén pedig semmit nem javítottak a függetlenedési folyamatok. Viszonylag stabil a helyzet a Cseh Köztársaságban. Itt a bizalom szintje, különösen a politikai intézmények és ezen belül is elsősorban a kormány iránt, lényegesen magasabb, mint a térség többi országában.

AZ ÉRDEKKÉPVISELET HIÁNYOSSÁGAI AZ ÚJ DEMOKRÁCIÁKBAN

Az intézmények iránti bizalomhiány, a politikai elitiek és a parlamenti képviselőket érő széles körű kritika szoros összefüggésben van a pártrendszer meglehetősen gyöngye integrációjával az új demokráciákban (Olson 1993). Az állampolgároknak és szavazóknak csupán kis hányada azonosul egy-egy politikai párttal. A stabil párthűség és a pártokkal való azonosulás csak kezdetleges formában lelhető föl. A népesség nagy többsége szkeptikus távolságtartással szemléli a pártokat. A „tipikus” szavazó az új kelet-európai demokráciákban a „sehová be nem álló” szavazó. A politikai erőkön belüli drámai változásokért, a kivételesen gyakori ingatlanságért és – a legutóbbi választásokon is megmutatózó – hullámozó érzelmekért részben szintén a gyenge pártok, a képlékeny pártrendszer és az elégtelen integrációs szerkezetek a felelősek.

5. táblázat

A pártokkal való azonosulás szintje

a párttal való azonosulás százalékban	1991	1992	1993	1994
Nyugat-Németország	60	–	63	–
Kelet-Németország	70	–	48	–
Ausztria	49	–	–	44
Cseh Köztársaság	31	37	36	38
Szlovák Köztársaság	25	35	31	30
Orosz Köztársaság	–	–	–	25
Magyarország	25	23	–	22
Lengyelország	15	13	–	15

Források:

Fessel+GfK, Political Indicators, 1991–1994; Kelet-Közép-Európáról: Plasser-Ullram 1993; A Német Szövetségi Köztársaságról: Gluchowski-Zelle 1993; GfK–Moszkva, Social-Political Survey (1994).

Míg Kelet-Németországban – válaszként a gazdasági hanyatlásra és a strukturális „egyesülési válságra” – a pártokkal való azonosulás mértéke drasztikusan zuhanni kezdett, Csehországban a „pártépítés” és az integrációs politikai szervezeti kísérletek (elsősorban az uralmon lévő ODS részéről) legalább részben sikeresek voltak. Itt a párttal való azonosulás (párthoz kötődés) makroszinten az Ausztriában uralkodó értékeket közelíti (ahol azonban a nyolcvanas évek közepe óta ez az érték erősen visszaesett). Másrésztől, a magyarországi és lengyelországi helyzet lényegében változatlan. Mindkét pártrendszer alapvető integrációs deficitekkel küszködik. A legutóbbi lengyel parlamenti választás szintén a versengő pártok számának csökkenését eredmé-

nyezte. Csak minden hatodik szavazó azonosul valamely politikai párttal. A parlamenti erőkon belüli drasztikus változás és a (volt) kommunista pártok nyilvánvaló választási sikerei elsősorban a zavaros érzelmek és az általános tiltakozás kifejezői. A választási sikerek mögött nincsenek újonnan alakult szövetségek szavazók és pártok között, és nem is arról van szó, hogy a (régi) pártrendszer újra „csatasorba állt” volna, hanem a választási eredményekben az erősen hullámzó érzelmek és a beteljesületlen várakozások játszottak közre. És ez igaz az Orosz Köztársaságban uralkodó helyzetre nézve is, ahol a választók háromnegyedének egyik politikai párthoz sincs felismerhető kötődése.

A pártrendszereknek ez a szervezeti és strukturális gyengesége a kelet-európai posztkommunista demokráciákban amellet, hogy erősíti a választási bizonytalanságot és kedvez a tisztázatlan többségek és a törékeny koalíciók kialakulásának, még nyomatékossabbá teszi a kritikus tartózkodást a politikai elitől és a demokratikus rendszerek központi intézményeitől. Csakúgy, mint az egész társadalomra, a kelet-európai politikára is jellemzőek a „közvetítési vákuumok” és a „lebegő” pártrendszerek. Ez pedig meggátolja a lakosság integrációját a – nagyon is kezdetleges és instabil – politikai struktúrákba, ráadásul lehetőséget nyújt populista vezetők felemelkedéséhez. A széles körű gazdasági hanyatlás, az intézményi elit és a képviselők teljesítményének kritikája számos alkalmat teremt a populista és nemzeti-soviniszta mozgalmak mobilizációjára.

A globális gazdasági recesszióval a háttérben, amely beárnyékolja a kelet-európai országok folyamatos áttérését a piacgazdaságra, erősen megnövekedett a politikai elégedetlenség – elsősorban az 1993-as válságévben. A recessziók és a gazdasági válságok a bizalom nagy részének elvesztéséhez és a politikai rendszerrel való elégedettség alapvető hanyatlásához vezettek az egész régióban, kivéve a Cseh Köztársaságot, ahol a gazdasági és a politikai konszolidáció már előbbre haladt. 1993 végén Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában a válaszadóknak több mint a fele elégedetlen volt az országban uralkodó politikai rendszerrel és a demokráciával.⁸

A nagyfokú politikai elégedetlenség okait vizsgálva a tényezők három csoportját említhetjük, amelyek eltérő mértékben jutnak szerephez az új demokráciákban. A gazdasági tényezők, amelyek az anyagi életfeltételek lényeges rosszabbodásával, az életszínvonal csökkenésével, a munkanélküliség növekedésével és a szociális helyzet súlyosbodásával; a politikai teljesítmény tényezői, amelyek kifejezik a politikusok tevékenységének kritikáját, a megoldatlan problémákat és politikai elit válaszkészséghiányát; antagonizmus-tényezők, melyek a régi rendszer pártjaihoz való közelségre, a piacgazdasági modellel szemben érzett alapvető kétségekre, az autoritárius attitűdökre vonatkoznak, valamint arra, hogy a társadalmi integrációt még nagymértékben meghatározzák a „régii” struktúrák és gondolkodásmódok keretei.

6. táblázat

Elégedetlenség a demokráciával a posztautoritárius és posztkommunista rendszerekben a konszolidáció első fázisában

elégedetlen, százalékban	Dél-Európa			Kelet-Közép-Európa				
	1978	1985	1989	1990	1991	1992	1993*	1993**
Spanyolország	42	38	36	–	–	–	–	–
Portugália	–	53	35	–	–	–	–	–
Görögország	–	42	42	–	–	–	–	–
Cseh Köztársaság	–	–	–	19	24	26	20	35
Szlovák Köztársaság	–	–	–	28	41	29	36	67
Magyarország	–	–	–	–	39	40	–	64
Lengyelország	–	–	–	–	32	39	–	57

Források:

Dél-Európáról: Montero–Torcal 1990; Kelet-Közép-Európáról: Plasser–Ulram 1993.

*A kérdés megfogalmazása Dél-Európában: „Egészébe véve Ön nagyon elégedett, elégedett, nem nagyon elégedett, vagy egyáltalán nem elégedett azzal, ahogyan a demokrácia működik (az Ön hazájában)? A táblázatban a „nem nagyon” és az „egyáltalán nem” válaszok százalékaránya szerepel.

**A kérdés megfogalmazása Kelet-Közép-Európában: „Egészében véve Ön nagyon elégedett, elégedett vagy nem elégedett a demokráciával (az Ön hazájában)? A táblázatban a „nem elégedett” válaszok százalékaránya szerepel.

Ha eltekintünk attól, hogy 1993 második felében nőtt a politikai elégedetlenség, amit elsősorban a recesszió idézett elő, és az adatokat a dél-európai demokráciák átmenetének „második” fázisára jellemző elégedettségi mutatókkal vetjük egybe, azt találjuk, hogy az eredmények többé-kevésbé hasonlóak, vagyis korántsem annyira drámai hatásúak. Spanyolországban, Portugáliában vagy Görögországban a konszolidációs folyamatokat a politikai rendszer tekintetében szintén jelentős fellendülések és visszaesések jellemezték. A gazdasági helyzet hullámvázai és a belső politikai ellentétek nyomán nagy eltérések mutatkoztak a politikai elégedettség fokát illetően – anélkül azonban, hogy a demokratizációs folyamat lényegét tekintve megkérdőjeleződött volna.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS DEMOKRATIKUS TUDAT

A posztkommunista demokráciák konszolidációjának „kemény” gazdasági feltételeihez viszonyítva, a politikai-kulturális tényezők a rendszerváltás „puha szférájához” tartoznak (Ágh 1993). A politikai kulturát az új demokráciákban ezért feszültségek és ellentétek jellemzik, amelyek egyfelől a hagyományos-provinciális attitűdök, a politikai szocializáció tapasztalatai és a kommunista irányítás évtizedei alatt felnövekedett generációk, másfelől a lassan fejlődő és rögzülő demokratikus-pluralista értékek között állnak fenn. Ez elvezet ahhoz a

kérdéshez, hogy vajon milyen mértékben fogadható el a többpártrendszer és a pártok közti versengés a demokratikus rend játékszabályainak alapjaként. A Cseh Köztársaságban alig néhányan ellenzik a többpártrendszert – az uralkodó beállítottság nagyban hasonlít az ausztriaihoz. Szlovákiában 20 százalék, Magyarországon 22 százalék, Lengyelországban pedig 23 százalék azoknak az aránya, akik az egypártrendszert részesítik előnyben a versengő pártok rendszeréhez képest. Magyarországon és Szlovákiában az elmúlt időben növekedett az egypártrendszert támogatók száma. Lengyelországban a pártok közötti versengéstől való idegenkedés először 19 százalékról (1991) hirtelen 31 százalékra (1992) emelkedett, de a parlamenti választások után ismét gyengült.

7. táblázat

Az egypártrendszer támogatása a poszt-autoritárius és posztkommunista országokban

előnyben részesíti az egypártrendszert; százalék	50-es évek eleje	50-es évek vége	70-es évek vége	1991	1993	1992	1994
Nyugat-Németország	21	12	8	–	–	–	–
Ausztria	–	16	11	5	–	–	–
Olaszország	–	–	6	–	–	–	–
Cseh Köztársaság	–	–	–	6	8	8	6
Szlovák Köztársaság	–	–	–	14	14	16	20
Magyarország	–	–	–	18	22	–	22
Lengyelország	–	–	–	19	31	–	23

Források: Plasser–Ullram 1993d; Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994.

Az összehasonlító adatok a német, olasz és osztrák háború utáni demokráciák konszolidációs időszakáról azt mutatják, hogy ezekben a poszt-autoritárius országokban is fellelhetőek voltak az antipluralista beállítottságok. Amikor azonban az új politikai és gazdasági rendszer bizonyította működőképességét, fokozatosan visszaszorultak. A súlyos gazdasági gondok és a széles körű politikai elégedetlenség ellenére a kelet-közép-európai polgárok túlnyomó többsége előnyben részesíti a demokráciát a diktatórikus rendszerekkel szemben. Még az Orosz Köztársaságban is, ahol gyakrabban találkozhatunk predemokratikus és pluralizmus-ellenes attitűdökkel, az első szabad parlamenti választások eredményeként, valamint az azt megelőző év őszén a régi rendszer hívei által végrehajtott államcsínykísélet okozta sok hatására nőtt a demokratikus modell népszerűsége. Ugyanakkor azonban az autoritárius rendszer támogatói ismét csatasorba álltak. A kérdésre tehát, hogy demokratikus vagy autoritárius lesz-e a vezetés, az Orosz Köztársaságban – ellentétben a kelet-közép-európai reformországokkal – még nem született egyértelmű válasz.

Az aktuális politikai és gazdasági teljesítmény bírálata önmagában még nem jelenti a demokratikus rendszer teljes elutasítását. Végül is Lengyelországban és Szlovákiában a válaszadók kétharmada, Magyarországon és a Cseh Köztársaságban pedig a háromnegyede lényegében előnyben részesíti a demokratikus rendszert az autoritárius változatokkal szemben. Az antidemokratikus beállítottságok és az autoritárius-populista törekvések kombinációja kétségtől elvonulást jelent a politikai destabilizáció látens tendenciái számára. Egyelőre azonban ezek a potenciális veszélyek nem olyan mértékűek, hogy fenyegethették az új kelet-közép-európai demokráciák rendszerstabilitását. Amint azt a háború utáni Ausztria (és Nyugat-Németország) tapasztalati példája is bizonyítja, a demokratizáció első fázisát ezekben az országokban is beárnyékolta – ha kevésbé is – az antidemokratikus tendenciák és attitűdök. Az idők folyamán ezek az orientációk fokozatosan visszavonultak egyrészt az új, piacorientált pluralista demokráciák pozitív gazdasági és politikai teljesítménye, másrészt pedig a politikai és társadalmi szervek (pl. szervezett érdekképviseletek) integrációs kapacitása eredményeképpen. Az Orosz Köztársaságban mérőben más a helyzet, itt ugyanis a pluralizmus-ellenes tendenciák, az autoritárius ambíciók és a nemzeti-pluralista nagyhatalmi ábrándok viszonylag széles körű társadalmi támogatást élveznek.

8. táblázat

Politikai tudat a posztkommunista országokban

melyik állítással ért egyet, százalékarány	Cseh Köztársaság				Szlovák Köztársaság				Lengyelország			Magyarország			Orosz Köztársaság			
	90	91	92	93	94	90	91	92	93	94	91	92	94	91	92	94	93	94
minden esetben a demokrácia a legjobb	72	77	71	72	75	63	67	68	60	68	60	48	64	69	69	73	36	50
a diktatúra lehet jobb	8	7	10	9	11	11	10	11	11	11	14	16	17	9	8	8	20	27
a magamfajta embernek mindegy	12	15	18	17	14	18	22	19	28	19	23	30	16	18	21	16	19	23
nem válaszolt; nem tudja	9	1	1	1	1	8	1	2	1	2	3	6	3	4	2	3	25	1

Források:

Plasser–Ulram 1993; Fessel+GfK–Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994; GfK-Moscow, Social-Political Surveys (1993–1994).

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

A konszolidációs folyamat első elemzése meglehetősen eltérő szabályszerűségeket mutatott a négy kelet-közép-európai országban. Kísérjük meg összefoglalni azokat a fontos tényezőket, amelyek befolyásol-

ják a politikai konszolidáció útját és esélyeit a posztkommunista rendszerekben.

Gazdasági teljesítmény. Az állami tervgazdálkodás összeomlását követő válság és a piacgazdaság bevezetése megrázkódtatást okozott az összes kelet-közép-európai országokban. Lengyelország indult el elsőként a liberalizáció útján, Magyarország pedig még a régi rezsim idején lépéseket tett ebbe az irányba. Ebben a két országban az átmeneti folyamatok „szociális ára” igen korán érzékelhetővé vált: a gazdasági változás hirtelen megnövelte az amúgy is létező jövedelmi egyenlőtlenségeket, majd újabbakkal tetézve jelentős szegény réteg kialakulásához vezetett. A Cseh és a Szlovák Köztársaságban némi késéssel következtek be ezek a folyamatok, de a Cseh Köztársaság – mint a térség iparilag legfejlettebb országa –, ahol a belső ellentétek is gyengébbek, kevesebb hátrányt szenvedett a Csehszlovák állam szétválásakor. Az életszínvonal Magyarországon és Csehországban a legmagasabb, mint ahogy ebben a két országban a legnagyobb a jövőben várható gazdasági felemelkedés esélye, ezzel szemben lényegesen különbözik az általános és a szubjektív gazdasági helyzet megítélése: a magyarok véleménye kifejezetten pesszimista, a cseheké pedig meglehetősen optimista. Magától értetődő, hogy a magyarok, akik a gazdasági reformokban úttörőnek tekintették magukat, különösen érzékenyek a gazdasági problémákra (Ilonszki–Kurtán 1992; Plasser–Ullram 1993c és 1993d).

Kulturális törésvonalak és politikai kultúra. A Cseh Köztársaság és Magyarország két erőteljesen szekularizált ország, az utóbbiban azonban, különösen a fővárostól távolabb eső vidékeken, stabilan tartja magát a lokálpatriotizmus és a paternalisztikus gondolkodásmód. Ez még inkább vonatkozik Szlovákiára és Lengyelországra. A demokratikus hagyományok is – bár négy évtizedre megszakította őket a kezdetben totalitárius, majd autoritárius kommunista uralom – igen különbözőek: a Cseh Köztársaságban a legrégebb a demokratikus hagyomány⁹, itt ugyanis a háború előtti időszakban is fennmaradt a demokratikus rendszer. A demokratikus hagyományok Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában (amely az első Csehszlovák Köztársaságban alárendelt helyzetben volt) jóval rövidebb életűek, mivel már a német és orosz megszállás és uralom előtt is meg-megszakította őket egy-egy autoritativ periódus. Lengyelországban a katolikus egyház kiemelkedő szerepet töltött be az antikommunista ellenállásban, ennek ellenére láthatóan nem tudja helyzetét újradefiniálni az új demokratikus rendszerben, ami hozzájárult az egyház és állam közötti ellentétek kialakulásához, amelyek más politikai törésvonalakat keresztezve kiélezték az ideológiai különbségeket és konfliktusokat. Szlovákiában a politikai kultúra a nemzetépítés (és az erős magyar kisebbséggel való megegyezés) nehézségeit mutatja. Egészében véve a Cseh Köztársaság rendelkezik a leghomogénebb politikai kultúrával, melyet pragmatikus politikai beállítottság, a politikai haté-

konyság érzékelhetően magas szintje, az önbizalom (Plasser–Ulam 1993c és d) és viszonylag stabil demokratikus orientáció jellemez.

Politikai szerkezet és intézményi differenciálódás. A kelet-közép-európai politikai pártok általában véve kevésbé gyökereznek a szociális érdekekben és csekély a tudatos választáson alapuló támogatottságuk. A szociális és kulturális törésvonalak kevésbé élesek, mint Nyugat-Európában és – néhány kivételtől (pl. Szlovákia) eltekintve – alig tükröződnek a pártrendszerekben. Az 1989 és 1991 közötti első szabad választásokat még a kommunistaellenes koalíciók uralták, széthullásuk után azonban a pártrendszerek szétforgácsolódtak, mindennaposá váltak a belső ellentétek és szakadások, aminek következményeképpen a politikai autoritás és versenypozíciók tekintetében súlyos zavarok támadtak. Magyarországot részben kivéve (Ilonszki–Kurtán 1993) csak egészen kivételes esetekben (nevezetesen a cseh köztársaságbeli ODS-ben) történtek sikeres lépések stabilabb szervezeti infrastruktúra, illetve hatékony, ellenőrzött és egyensúlyban lévő intézményi hálózat kiépítésére. Az utóbbi probléma különösen érzékenyen érinti a (többé-kevésbé kialakult) elnöki rendszereket, például Lengyelországot vagy Oroszországot. Amellett, hogy a régi rendszer hívei irányították a közszolgálati intézményeket, ráadásul az új pártpolitika térhódító és manipulációs törekvései elérték a médiumok egy részét, különösen pedig a nyilvánosan ellenőrzött televízióadókat is.¹⁰ Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy a legtöbb kelet-közép-európai országban a politikai intézmények és a politikusok, valamint a közigazgatás és a bíróságok iránti bizalom is igen alacsony fokú – az ebből következő közvetítési vákuum pedig kedvez a demagóg tiltakozás különféle változatainak és a populista vezetőknek.

Az elit magatartása. Az új politikai elit tagjai elsősorban a demokratikus ellenzéki mozgalmak soraiból kerültek ki, így a magas szintű erkölcsiség és a személyes integritás mellett jellemző volt rájuk egyfelől valamiféle politikai küldetéstudat, másfelől pedig az igazgatásban és a politikai alkudozásban való járatosság hiánya. Lengyelországban és Magyarországon, ahol az átalakulási folyamatok korán elkezdődtek, és a „liberális légkörnek” köszönhetően már a kezdet kezdetén jóval előrehaladottabb volt a politikai rendszer pluralizációja, az új politikai elitek szembe találták magukat egy sor kihívással és problémával, amelyekre nem voltak fölkészülve. Így, mint a „nemzeti kérdésre” koncentrált Szlovákiában, az elitek közötti politikai vitát ideológiai és értékorientációs témák uralták, amelyek távol estek a népesség nagy részét foglalkoztató legfontosabb problémáktól. A politika így képtelen volt világos és biztonságot ígérő jövőképet felmutatni, mint ahogy arra is alkalmatlannak bizonyult, hogy a pragmatizmus szellemében hatékonyságra törekedjen és konszenzus-építéssel foglalkozzon. Egyedül a Cseh Köztársaságban vette át hamarosan a „meddő politizálás” helyét a „professzionális” és „pragmatikus” politizálás (Brokl–Mansfeldova 1992), ugyanis a domináns politikai elit kellőképpen egységes és koherens volt a politikai és a

gazdasági fejlődés fő irányait tekintve, és annak is figyelmet szentelt, hogy érdemi dialógust folytasson a többi társadalmi szereplővel, például a médiumokkal vagy a szakszervezetekkel.¹¹

A különböző gazdasági és politikai trendek és még inkább eltérő értelmezésük, csakúgy, mint az elitek országonként sajátos reakciói az átalakulási folyamat komplex kihívásaira, – olyan tények, amelyek óvatosságra kell, hogy intsenek a posztkommunista rendszerek esetében a lineáris-determinisztikus demokratizációs modelleket illetően. Bár a pozitív gazdasági tényezők kétségtelenül elősegítik a demokratikus mentalitás fejlődését és a demokratikus és piaci verseny szabályai iránti pozitív attitűdöket, a gazdasági növekedés aránya és a szubjektív gazdasági feltételek pozitív értékelése csupán korlátozott mértékben teszik lehetővé a politikai konszolidáció esélyeinek prognosztizálását.

9. táblázat

A szubjektív gazdasági légkör és a pártokkal való azonosulás hatása az antidemokratikus orientációra – Kelet-Közép-Európa (1994)

százalékban	ország	össze- sen	a család jelenlegi anyagi helyzete		a háztartás 5 év múlva várható anya- gi helyzete a mostanihoz képest		a válaszok- ban a pártot azonosította	
			kielé- gítő	nem kielé- gítő	jobb lesz	rosz- szabb lesz	igen	nem
előnyben részesíti az egypárt- rendszert	Lengyel	23	22	23	23	25	26	24
	Magyar	22	16	31	18	36	19	26
	Szlovák	20	17	25	15	24	20	20
	Cseh	6	4	13	5	9	3	7
a magamfajta embereknek mindegy, hogy demokrácia vagy diktatúra van-e	Lengyel	16	10	23	12	20	12	18
	Magyar	16	10	16	11	26	6	20
	Szlovák	19	14	30	17	26	11	21
	Cseh	14	10	24	11	20	6	19
a körülményektől függően lehet jobb a diktatúra	Lengyel	17	18	15	13	21	14	18
	Magyar	8	9	9	8	9	14	6
	Szlovák	11	10	13	9	14	9	12
	Cseh	11	10	10	8	20	10	11

Források:

Fessel+GfK, Politikai kultúra Kelet-közép-Európában 1994; Fessel+GfK/Paul Lazarsfeld-Gesellschaft, NDB-Neue Demokratien Barometer 1994.

A gazdasági teljesítmény megközelítést így ki kell egészíteniünk más megközelítésekkel, amelyek magukban foglalják a vezető elit politikai teljesítményét és hatékonyságát, valamint a társadalmi szervek – például a pártok és a szervezett érdekképviselők – integratív kapacitását. Ahelyett, hogy a „demokratizáció általános elméletét” keressük, egyelőre ígéretesebbnek tűnik feltárni az országoként jellemző cselekvési folyosókat és megvizsgálni a politikai és társadalmi szervek stratégiai erőforrásait.

Fordította: Barcsák Attila

JEGYZETEK

- ¹ A „Demokratizáció és politikai kultúra Kelet-Közép-Európában” című projekt (projekt-menedzserek: Fritz Plasser és Peter A. Ulram) a Cseh és a Szlovák Köztársaságra, Magyarországra és Lengyelországra koncentrált és évente próbált tapasztalati felméréseket végezni a központi politikai-kulturális mutatók terén – az elérhető kutatási pénzalapokra támaszkodva – az említett országokban folyó összehasonlító reprezentatív felmérések részeként. Először részeredmények kerültek publikációra 1992-ben és 1993-ban, két kötetben, az ezen országokbeli politikaelméleti tudósok és szakértők hozzájárulásaival együtt. Az adatbázis alapjául az országoként 1990 óta folyamatosan végzett reprezentatív felmérések szolgáltak: az átlagos minta N=1000 válaszadó volt, véletlenszerűen kiválasztva. A mintavétel technikai részletei valamint a kérdések pontos szövegezése megtalálható: Gerlich–Plasser–Ulram 1992, és Plasser–Ulram 1993d.
- ² A számításokat, amelyeket az *Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung – WIFO Monatsberichte* 1993. 5., az OECD-országokkal foglalkozó számából, valamint a *World Bank Alton Project International Comparison/ICP*-ből származnak, a szerzők a jelenlegi kelet-közép-európai adatokra alkalmazták.
- ³ A létfenntartási költségek fedezésére az emberek másféle gazdasági tevékenységeket is kénytelenek folytatni, ami a mellékfoglalkozásoktól vagy nyugat-európai (alkalmi) munkavállalástól az otthonra vállalt munkán át egészen a feketepiaci tevékenységekig vagy tiltott munkavállalásig terjedhet (Rose–Haerpfer 1992; 1993; Haerpfer 1993). Amint az első táblázat mutatja, a legtöbb háztartásban ezek a bevételi források segítenek a megélhetésben; ennek ellenére nyilvánvaló, hogy Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában a háztartások egyharmada, Csehországban pedig egynegyede nem képes a megélhetését biztosítani.
- ⁴ Lásd *FESSEL+GfK, Geldwesen und Institutionenvertrauen in Ost-Mitteleuropa*. 1993. A cseh adatok némileg különböznek a többi ország adataitól. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Cseh Köztársaság az egyetlen a térségben, ahol a munkanélküliség még nyugati mércével mérve is alacsony.
- ⁵ Oroszországban a lakosság 43 százaléka támogatja a privatizációs programot általában, 35 százalék ellenzi, 21 százalék pedig közömbös irányt (GfK–Moszkva. Szociálpolitikai felmérés, N=2073 válaszadó 1994 januárjában és februárjában Oroszországban). A kelet-közép-európai helyzet részletesebb jellemzését lásd Plasser–Ulram 1993d).
- ⁶ Lásd G. Plasser 1992; Plasser–Ulram 1992b, FESSEL+GfK, Lebensstile in Ost-Mitteleuropa 1991, 1992, valamint GfK, Haushalts- und Elektro-Panel in Ost-Mitteleuropa, 1992–1993.

- ⁷ Ausztriában és Svédországban az utóbbi években csökkent a kooperatív politika-építés jelentősége (Tálos 1993). A „Sozialpartnerschaft” Ausztriában hosszú távon tekintve a jövőbe egyre inkább a (politikai-)kulturális orientáció részévé válik és egyre kevésbé a gazdaság- és szociálpolitika meghatározó eleme.
- ⁸ A „diffúz támogatás” operacionalizálását eddig nem sikerült kielégítően megoldani. Ráadásul, a diakronikus trend-elemzés jól ismert problémája miatt követni kényszerülünk a komparabilitás nemzetközileg elfogadott mutatóit. A módszertani újításoknak ezért szűk tere van, s így a kísérletezésre és a kérdőív-variációk tervezésére még kevesebb a lehetőség az elérhető kutatási pénzalapok elégtelensége miatt.
- ⁹ Ellentétben a politikai folklórral, amely még az olyan kiváló tudósok, mint például Samuel P. Huntington (1991: 17) írásaiban fellelhető, a tömeges demokratizáció Bohémiában és Morvaországban (azaz a mai Cseh Köztársaságban) nem a Habsburg birodalom felbomlásakor kezdődött, hanem már évtizedekkel azelőtt. A néhai Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeit az alkotmányos reformokért és a politikai részvétel szélesítéséért folyó állandó küzdelem jellemezte. A birodalom osztrák, avagy Lajtán-túli részében, amelyhez Bohémia és Morvaország is tartozott, 1907-ben bevezették az általános választójogot.
- ¹⁰ Egyetérthetünk azzal, hogy a politikai intervencionizmus a hagyományos nyugati demokráciákban sem teljesen ismeretlen, különösen nem az európai kontinensen, ahol is a politikai pártok gyakorta megpróbálják akarataikat ráerőltetni a médiu-mokra. Az ilyenfajta befolyásolás azonban általában sokkal kifinomultabb, gyakran intézményesített, ennél fogva kevésbé önkényes módon történik, és nem kelt olyan benyomást, hogy megismétlődnek a nem nagyon távoli múlt tapasztalatai, amikor az uralkodó párt ellenőrizte a hivatalos információs csatornákat.
- ¹¹ A posztautoritárius osztrák demokrácia első éveiben a vezető „nagy koalícióban” létfontosságú volt az alapvető gazdasági és politikai kérdéseket meghatározó széles körű konszenzus mind a sikeres gazdasági teljesítmény, mind a politikai legitimitáció folyamata szempontjából. Az új uralkodó elit a konszenzusépítésre és valamennyi fontosabb társadalmi csoport politikai integrációjára törekedett, hogy ezzel elejét vegye a politikai szélsőségesek azon törekvéseinek, hogy aláássák az új rendet. Az ebből eredő politikai-strukturális innovációk és az osztrák politikai kultúra fejlődése közötti kölcsönhatások részletesebb tárgyalását lásd Ulram 1990.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1993. The Comparative Revolution and the Transition in Central and Southern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, 2.
- Alison, Lincoln 1994. On the Gap between Theories of Democracy and Theories of Democratization. *Democratization*, 1.
- Almond, Gabriel A.–Sidney Verba 1989. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London–New Delhi: Newbury Park
- Brokl, Lubomir–Zdenka Mansfeldova 1992. Von der „unpolitischen” zur professionellen” Politik. *Aspekte der politischen Kultur der CSFR in der Periode des Systemwechsels*. In: Peter Gerlich–Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992.
- Burnell, Peter 1994. Democratization and Economic Change Worldwide–Can Societies Cope? *Democratization*, 1.
- Diamond, Larry–Lin Juan L.–Seymour Martin Lipset (Eds.) 1990. *Politics in Developing Countries. Comparing Experiences with Democracy*. London: Boulder

- Diamond, Larry–Marc F. Plattner (Eds.) 1993. *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore and London
- Di Palma, Giuseppe 1990. *To Craft Democracy. An Essay on Democratic Transition*. Berkeley–Oxford
- Easton, David 1979. *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago–London
- Gerlich, Peter–Fritz Plasser–Fritz–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992. *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*. Wien
- Gluchowski, Peter–Carsten Zelle 1993. *Ostdeutschland auf dem Weg in das bundesrepublikanische System*. In: Plasser–Ulram (Hrsg.) 1993d.
- Hadenius, Axel 1992. *Democracy and Development*. Cambridge
- Haerpfer, Christian 1993. *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa im Trend*. In: Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993d.
- Highley, John–Richard Gunther (Eds.) 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge–New York
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman–London
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor 1992. *Traurige Revolution – freudlose Demokratie. Aspekte der ungarischen politischen Kultur in der Periode des Systemwechsels*. In: Peter Gerlich–Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1992.
- Ilonszki Gabriella–Kurtán Sándor 1993. *Schöne neue Welt? Politische Tendenzen in Ungarn 1990–1993*. In: Fritz Plasser–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993d
- Lewis, Paul G. 1992. *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*. London
- Mainwaring, Scott–Guillermo O'Donnell–Samuel J. Valenzuela (Eds.) 1992. *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame
- McIntosh, Mary E.–Martah Abele MacIver 1992. Coping with Freedom and Uncertainty: Public Opinion in Hungary, Poland and Czechoslovakia, 1989–1992. *International Journal of Public Opinion*, (Vol. 4) 4.
- McLean, Ian 1994. Democratization and Economic Liberation: Which is the Chicken and What is the Egg? *Democratization*, 1.
- Merkel, Wolfgang 1994. Systemwechsel: Probleme der demokratischen Konsolidierung in Ostmitteleuropa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 18–19.
- Miller, Arthur M.–William M. Reisinger–Vicki L. Hesli (Eds.) 1993. *Public Opinion and Regime Change. The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder
- Montero, Jose Ramon–Mariano Torcal 1990. Voters and Citizens in a New Democracy: Some Trend Data on Political Attitudes in Spain. *International Journal of Public Opinion Research*, 2.
- Offe, Claus 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im neuen Osten*. Frankfurt–New York
- Olson, David M. 1993. Political Parties and Party Systems in Regime Transformation: Inner Transition in the New Democracies of Central Europe. *The American Review of Politics*, 4.
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram 1992a *Zwischen Desillusionierung und Konsolidierung. Demokratie- und Politikverständnis in Ungarn, der CSFR und Polen*. In: Gerlich–Plasser–Ulram (Hrsg.) 1992.
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram 1992b Economic Expectations and Political Confidence: Recent Empirical Findings about the Transformation Process in East-Central Europe. In: ESOMAR (Ed.): *Seminar on Marketing Integration of East and West Europe: Transition and Evolution*. Amsterdam: Esomar-publication
- Plasser, Fritz–Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993a *Staatsbürger oder Untertanen? Politische Kultur Deutschlands, Österreichs und der Schweiz im Vergleich*. Frankfurt–Bern–Wien (Second Edition)

- Plasser, Fritz-Peter A. Ulram (Hrsg.) 1993*b* *Zum Stand der Demokratisierung in Ost-Mitteuropa*. In: Plasser-Ulram (Hrsg.) 1993*d*
- — 1993*c* *Of Time and Democratic Stabilization*. Paper for the WAPOR seminar „Public Opinion and Public Opinion Research in Eastern Europe, Tallina (June 11–12th)
- — (Hrsg.) 1993*d* *Transformation oder Stagnation? Aktuelle politische Trends in Osteuropa*. Wien
- — 1994*a* Politische Systemunterstützung in den OZE-Staaten. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 4.
- — (eds.) 1994*b* *Of Time and Democratic Consolidation*. Boulder
- Plasser, Gunda 1992. Social Change and Perceptions of Consumers. In: ESOMAR (Ed.) *Seminar on Marketing Intergration of East and West Europe: Transition and Evolution*. Amsterdam: Esomar-publication
- Rose, Richard-Christian Haerpfer 1992. New Democracies Between State and Market. A Baseline Report of Public Opinion. *Studies in Public Policy*, 204. Glasgow: University of Strathclyde
- — 1993. Adapting to Transformation in Eastern Europe. *Studies in Public Policy*, 212. Glasgow: University of Strathclyde
- Schmitter, Philippe C. 1994. Dangers and Dilemmas of Democracy. *Journal of Democracy*, 2.
- Schmitter, Philippe C.–Karl Terry *The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America*. In: Peter M. E. Volten (Ed.) 1992.
- Sorensen, Georg 1993. *Democracy and Democratization*. Boulder
- Tálos, Emmerich (Hrsg.) 1993. *Sozialpartnerschaft: Kontinuität und Wandel eines Modells*. Wien
- Tetzlaff, Rainer 1993. Demokratie und Entwicklung als universell gültige Normen? Chancen und Risiken der Demokratisierung in der außereuropäischen Welt nach dem Ende des Ost-West-Konfliktes. In: Carl Böhret-Göttrik Wewer (Hrsg.) *Regieren im 21. Jahrhundert*. Opladen
- Ulram, Peter A. 1990. *Hegemonie und Erosion. Politische Kultur und politischer Wandel in Österreich*. Wien
- Volten, Peter M. (Ed.) 1992. *Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe*. New York-Prague
- Waller, Michael 1994. Political Actors and Political Roles in East-Central-Europe. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 1.
- Waller, Michael–Martin Myant (Eds.) 1994. *Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe*. London
- Weidenfeld, Werner (Hrsg.) 1993. *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Gütersloh
- Weil, Frederick B. 1985. *A Second Chance for Liberal Democracy*. Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, New Orleans
- White, Stephen 1994. Postcommunist Politics: Towards Democratic Pluralism? *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 1.